

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia XV (2017)

ISSN 2081-1861

DOI 10.24917/20811861.15.30

ARTYKUŁY RECENZYJNE

Katarzyna Chlewicka

Historia prasy w nowym ujęciu

(o książce *Dzieje prasy polskiej. Wiek XVIII* Danuty Hombek)¹

Obraz dziejów XVIII-wiecznej prasy polskiej przez długi czas determinowany był przez prace Jerzego Łojka, *Bibliografię prasy polskiej 1661–1831* z roku 1965 oraz *Zarys historii prasy polskiej w latach 1661–1831* z roku 1972 (wydany ponownie cztery lata później jako pierwszy tom *Historii Prasy Polskiej*). Obie pozycje były niewątpliwym osiągnięciem, ukoronowaniem powojennych badań nad dziejami najwcześniejszej prasy polskiej, obie zawierały też istotne błędy metodologiczne, które już w latach 70. ubiegłego wieku stały się przedmiotem krytyki². Głosy krytyczne dotyczyły przede wszystkim wyłączenia czasopism gdańskich z *Bibliografii* oraz pominięcia całej prasy Prus Królewskich w *Historii Prasy*, przy jednoczesnym uwzględnieniu periodyków z Królewca i Wrocławia, miast nienależących do ówczesnej Rzeczypospolitej. Lista uwag odnoszących się do opracowań Jerzego Łojka rosła, co zresztą zrozumiałe, w miarę postępu badań. Krytykowano m.in. niewłaściwą klasyfikację wydawnictw zwartych i periodycznych, wielokrotną rejestrację periodyków o zmieniającym się tytule czy też mylnie przypisane miejsca wydania. Jasne stało się więc, że po niemal kilkudziesięciu latach od publikacji Jerzego Łojka historia prasy polskiej XVIII wieku wymaga nowego opracowania, zarówno bibliograficznego, jak i syntetycznego.

Ważnym krokiem w kierunku nowego syntetycznego ujęcia historii prasy jest wydana w roku 2016 książka Danuty Hombek *Dzieje prasy polskiej. Wiek XVIII (do 1795)*. Mimo swojego dydaktycznego przeznaczenia (opracowanie z założenia służyć ma przede wszystkim studentom dziennikarstwa i innych specjalności medioznawczych) i niewielkiej objętości (130 stron) praca ta nie powinna przejść w środowisku naukowym niezauważona. Warto przy tym zaznaczyć, że Danuta Hombek wielokrotnie już wcześniej sygnalizowała konieczność nowego spojrzenia na historię prasy XVIII w., prowadząc szeroko zakrojone badania źródłowe³ czy też postulując ponowne opracowanie bibliografii, a nawet przedkładając projekt takiej

¹ D. Hombek, *Dzieje prasy polskiej: wiek XVIII (do 1795 r.)*, Kielce 2016.

² S. Salmonowicz, *Uwagi polemiczne o dziejach prasy polskiej w dobie przedrozbiorowej*, „Zapiski Historyczne”, z. 3 (1977), s. 107–111.

³ Por. D. Hombek, *Prasa i czasopisma polskie XVIII wieku w perspektywie bibliologicznej*, Kraków 2001.

bibliografii obejmujący 195 periodyków wychodzących na terenach XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej⁴.

Głównym wyróżnikiem *Dziejów prasy polskiej* Danuty Hombek jest konsekwencja metodologiczna. Jak we wstępie zaznacza sama Autorka, rekonstrukcja XVIII-wiecznego polskiego rynku prasowego została przeprowadzona w oparciu o jednolite, jasno zdefiniowane kryterium terytorialne: „w odróżnieniu od publikacji dotąd wydanych, niniejszy skrypt obejmuje terytorium całej Rzeczypospolitej w jej granicach przedrozbiorowych, a więc także Prusy Królewskie”⁵. Co więcej, periodyki z tego terenu, a więc głównie wydawnictwa gdańskie i toruńskie, zostały przez Danutę Hombek potraktowane jako integralny element historii prasy polskiej (widać to już w spisie treści), a nie osobny fenomen wymagający specjalnego traktowania (na przykład w postaci oddzielnego omówienia), jak to niejednokrotnie dotychczas miało miejsce.

Dzieje prasy polskiej składają się z trzynastu rozdziałów, z których pięć poświęconych jest ogólnym zagadnieniom związanym z historią prasy, natomiast pozostałych osiem koncentruje się wokół konkretnych grup wydawnictw periodycznych wyłonionych przez Autorkę w oparciu o kryterium chronologiczno-typologiczne.

Książkę otwiera krótkie wprowadzenie w historię komunikacji pisanej omawiające pierwsze wydawnictwa informacyjne, począwszy od gazetek pisanych, poprzez gazety ulotne i seryjne, aż do początków prasy właściwej. Rozdział drugi (*Warunki rozwoju prasy w Polsce w XVIII wieku*) poświęcony został najważniejszym czynnikiem, które determinowały rozwój wydawnictw periodycznych w Rzeczypospolitej. Do czynników tych Autorka zaliczyła działalność cenzury (kościelnej i świeckiej, prewencyjnej i represyjnej), obowiązujące w Rzeczypospolitej koncesje na wydawanie gazet (monopole prasowe) oraz ograniczony krąg potencjalnych odbiorców prasy. W tym ostatnim punkcie jako główny powód nikłego zainteresowania periodykami podany został ogólny niski poziom nauczania oraz analfabetyzm i zacofanie szlachty. Być może warto by tutaj dodatkowo wyeksponować informację o specyficznej (na tle innych krajów Europy) strukturze społeczeństwa polskiego i mechanizmach, które tylko w bardzo niewielkim stopniu pozwoliły na wykształcenie się w Rzeczypospolitej mieszczaństwa – warstwy kluczowej dla rozwoju oświecenia w wielu innych krajach, stanowiącej główną siłę napędową dla rozwoju prasy w XVIII wieku.

Rozdział trzeci (*Struktura rynku prasowego*) rozpoczyna się od omówienia problemów związanych z ustaleniem liczby tytułów prasowych ukazujących się na terenie Rzeczypospolitej w XVIII wieku (ich liczbę Autorka szacuje na 200). Najważniejsze z nich to konieczność pozyskiwania informacji ze źródeł pośrednich (w przypadku braku zachowanych egzemplarzy), trudności z rozróżnieniem pomiędzy wielotomowymi wydawnictwami zwartymi a wydawnictwami periodycznymi oraz problemy z typologią czasopism tego okresu. Trzon tego rozdziału stanowi prezentacja historii polskiego XVIII-wiecznego rynku prasowego uwzględniająca najświeższe ustalenia, które możliwe były w dużej mierze dzięki badaniom źródłowym samej Autorki, prezentowanym już wcześniej, w wydany w roku 2001 tomie *Prasa i czasopisma polskie XVIII wieku w perspektywie bibliologicznej*. Zgodnie z nimi historia prasy na terenie Rzeczypospolitej w wieku XVIII rozpoczyna się w Prusach

⁴ Por. D. Hombek, *O potrzebie nowej bibliografii polskich gazet i czasopism XVIII wieku*, „Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy”, T. 2 (2010), s. 13–33.

⁵ Por. D. Hombek, *Dzieje prasy polskiej. Wiek XVIII (do 1795)*, Kielce 2016, s. 9.

Królewskich, a środki gdański i toruński przodują w wydawaniu periodyków przez pierwszą połowę stulecia. Natomiast od roku 1748 wyraźnie zaczyna dominować Warszawa, gdzie największy rozkwit prasy następuje za czasów panowania Stanisława Augusta. Rozdział trzeci przynosi dodatkowo szereg szczegółowych informacji m.in. o najdłużej wychodzących tytułach prasowych (*Gazeta Warszawska* i *Danziger Erfahrungen*, a wśród czasopism *Monitor*), o drukarzach, wydawcach i mecenasach przedsięwzięć wydawniczych (bracia Załuscy, Jan Aleksander Lipski, Józef Aleksander Jabłonowski, Jan Małachowski, Stanisław August Poniatowski)

W kolejnym, czwartym rozdziale (*Sylwetki pierwszych dziennikarzy polskich*) zaprezentowano pionierów dziennikarstwa: Jana Naumańskiego, Stefana Łuskiń, Karola Malinowskiego oraz Antoniego Lesznowskiego. Rekonstrukcja ich losów i działalności wydawniczej była, z racji skromnych źródeł, możliwa jedynie w ograniczonym zakresie. Wyjątek stanowi tu szeroko omówiona postać Stefana Łuskiń, którego losy są najlepiej udokumentowane. Część książki poświęconą zagadnieniom ogólnym związanym z rozwojem polskiego rynku prasowego zamyka rozdział piąty (*Źródła serwisu informacyjnego*) omawiający sposoby pozyskiwania wiadomości na potrzeby prasy informacyjnej. Autorka podkreśla tu kluczową rolę niezwykle sprawnie funkcjonującej sieci poczty polskiej, rozbudowanej i zreformowanej przez Stanisława Augusta. Rozdział ten, bazujący na analizie tytułów o różnej proveniencji politycznej (konserwatywna *Gazeta Warszawska* oraz postępowe *Gazeta Narodowa* i *Obca* oraz *Korespondent Warszawski*) daje wyobrażenie o tym, w jaki sposób wydawcy (korzystając z gazet zagranicznych, korespondencji urzędowej i prywatnej oraz kontaktów osobistych) dokonywali wyboru informacji mając na uwadze zarówno profil gazety jak i własne interesy czy poglądy polityczne.

Druga część *Dziejów prasy polskiej* (rozdziały 6–13) koncentruje się wokół konkretnych grup wydawnictw periodycznych. Z uwagi na to, że kwestia systematyzacji periodyków tego okresu nie została dotychczas przez badaczy ostatecznie uporządkowana (przy czym główny problem stanowią tu niewykształcone jeszcze w pełni w Rzeczypospolitej typy czasopism) Autorka zaproponowała własną klasyfikację, opartą o kryterium chronologiczno-typologiczne. Pozwoliło to na wyłonienie 8 kategorii wydawnictw prasowych (każdej z nich poświęcony został osobny rozdział) obejmujących kolejno: pierwsze czasopisma naukowe (periodyki gdańskie, toruńskie i warszawskie I połowy XVIII w), *Gazetę Warszawską* (i jej poprzedniczki), postępowe gazety informacyjno-ogłoszeniowe ukazujące się w Warszawie, gazety informacyjno-polityczne wydawane poza Warszawą (w Toruniu, Wilnie, Lwowie i Krakowie), najważniejsze czasopisma moralne (gdańskie i warszawskie), gazety ogłoszeniowe i adresowe (z Gdańska, Warszawy i Krakowa), warszawskie czasopisma popularnonaukowe (wydawane w Warszawie w II połowie XVIII w.) oraz czasopisma literackie (warszawskie). W omówieniach poszczególnych kategorii zawarte zostały, w miarę dostępnych materiałów, informacje dotyczące twórców i profilu periodyków, ich historii wydawniczej, uwarunkowań historycznych i społecznych, w niektórych przypadkach również dane dotyczące nakładu i popularności.

Systematyzacja XVIII-wiecznych gazet i czasopism proponowana przez Danutę Hombek wypada korzystnie na tle wcześniejszych prób klasyfikacji prasy tego

okresu autorstwa Jerzego Łojka, Elżbiety Aleksandrowskiej czy Stanisława Salmonowicza.⁶ Jest bardziej szczegółowa, doprecyzowana. Również kombinacja typologii i chronologii sprawdza się jako sposób na wyłonienie poszczególnych grup periodyków, czego przykładem mogą być czasopisma naukowe ujęte w dwóch kategoriach, jako Pierwsze czasopisma naukowe (wydawane do lat 60. i w większości przeznaczone dla publiczności 'uczoney') oraz czasopisma popularnonaukowe (ukazujące się w latach 80. i 90., dostępne dla szerszego kręgu odbiorców).

W pierwszej z wymienionych kategorii periodyków naukowych znalazło się wiele ważnych, dotychczas w opracowaniach historiograficznych niejednokrotnie pomijanych lub marginalizowanych tytułów z Prus Królewskich, takich jak *Das gelahrte Preußen*, *Meletemata Thorunensia* czy *Preussischer Todestempel*. Równocześnie jednak właśnie ta grupa czasopism wymagałaby uzupełnienia. Wiadomo oczywiście, że ograniczona objętość skryptu nie pozwoliła na omówienie czy chociażby wymienienie wszystkich XVIII-wiecznych periodyków naukowych. Jednak o ile w pełni rozumiałe jest pominięcie czasopism o charakterze rzeczywiście efemerycznym (przykładem, jeśli chcielibyśmy pozostać na terenie Prus Królewskich, mogłyby być tutaj późne czasopisma moralne z Gdańska czy też czasopisma malborskie), to dyskutować już można by o tym, czy przynajmniej na wzmiankę nie zasługują dwa gdańskie czasopisma teologiczne, *Predigerbibliothek* (1762–1767) i *Theologische Berichte von neuen Büchern und Schriften* (1764–1781), pisma bardzo solidne i cenione przez czytelników, a przy tym ukazujące się przez dość długi czas. Z całą pewnością natomiast w rozdziale dotyczącym pierwszych czasopism naukowych zabrakło *Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen* (1762–1766), bardzo cennego toruńskiego czasopisma recenzyjnego o charakterze polihistorycznym, które wychodziło nieprzerwanie przez sześć lat, przynosząc omówienia najważniejszych nowości wydawniczych z terenu Polski i Prus, w tym wielu kluczowych wydawnictw polskiego oświecenia (m.in. tekstów S. Konarskiego, W. Rzewuskiego czy F. Bohomolca)⁷.

Pewne wątpliwości budzić może również kwestia klasyfikacji innego XVIII-wiecznego periodyku z Torunia. Pismo *Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen* (1760–1772) zostało przyporządkowane do grupy „gazet informacyjno-politycznych”, prawdopodobnie z racji pojawiających się regularnie na jego łamach artykułów o charakterze politycznym. Być może trafniejszym wyborem byłaby tutaj jednak kategoria „gazet ogłoszeniowych”, skoro Autorka definiuje ją jako grupę periodyków wywodzących się z szeroko rozpowszechnionych w zachodnich krajach Europy „pism informacyjno-politycznych określanych obcymi terminami: 'Avis', 'Annonces', 'Intelligenzer' czy 'Intelligenzblatt'⁸. *Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen* są klasycznym niemal przykładem periodyku typu 'Intelligenzblatt', o czym świadczą zarówno stanowiące jego podstawowy element

---

⁶ Zestawienie wszystkich trzech propozycji znaleźć można u Stanisława Salmonowicza. Por. S. Salmonowicz, *Die Zeitschriftentypen in Polen und ihre Rolle als Förderer der Aufklärung*, [w:] *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*, red. I. Fried, H. Lemberg, E. Rosenstrauch, Königsberg und Essen 1987, s. 69.

⁷ Czasopismo to tym bardziej zasługuje na uwagę, że w całości zachowało się do czasów dzisiejszych i jest dostępne w wersji elektronicznej w Kujawsko-Pomorskiej Bibliotece Cyfrowej.

⁸ Por. D. Hombek, *Dzieje prasy polskiej. Wiek XVIII (do 1795)*, Kielce 2016, s. 103.

rubryki informacyjne i ogłoszeniowe (dotyczące m.in. danych demograficznych, meteorologicznych czy handlowych, oferty księgarzy, kupców, rzemieślników, kroniki kryminalnej, informacji o podróżnych, etc.) jak i charakterystyczne dla kolejnych etapów rozwoju tego gatunku prasowego treści popularnonaukowe, literackie czy też polityczne (polityzacja gatunku miała miejsce od lat 60. XVIII w)⁹. Za klasyfikacją toruńskiego periodyku jako 'Intelligenzblatt' przemawia również fakt, że było to pismo o niemal urzędowym charakterze – mocno zakorzenione lokalnie i pełniące funkcję nieoficjalnego organu toruńskiej Rady Ewangelickiej¹⁰.

Ostatnią część *Dziejów prasy polskiej* stanowi krótki rozdział (*Podsumowanie*) z zarysowaną propozycją periodyzacji historii prasy polskiej XVIII wieku obejmującą trzy okresy: lata 1714–1764, 1764–1788 oraz 1788–1795 (przy czym rok 1714 to początek ukazywania się Polnische Bibliothek, pierwszego XVIII wiecznego periodyku na terenie Rzeczypospolitej). W rozdziale tym w akapicie podsumowującym Autorka stwierdza, że „rynek prasowy na terytorium Rzeczypospolitej rozwijał się niezwykle dynamicznie zarówno pod względem liczebności, jak i różnorodności tytułów”¹¹. Konstatacji tej nie można oczywiście odmówić prawdziwości. Jednak może wymagałaby ona pewnego zrelatywizowania w odniesieniu do rozwoju prasy w innych rejonach Europy? Bo przecież polski rynek prasowy w XVIII wieku rozwijał się ze znacznym opóźnieniem w stosunku do wielu innych krajów, co daje się zaobserwować zarówno na podstawie mimo wszystko skromnej ilości wydawanych tytułów jak i późniejszego wykształcenia się poszczególnych typów czasopism.

Podsumowując warto jeszcze raz podkreślić, że *Dzieje prasy polskiej. Wiek XVIII (do 1795)* Danuty Hombek to ważne syntetyczne ujęcie historii prasy XVIII wieku, korygujące błędy poprzednich opracowań i proponujące nowatorskie, całościowe spojrzenie na polski rynek prasowy, możliwe dzięki zastosowaniu jednolitego kryterium terytorialnego. Obok konsekwencji metodologicznej ważnym atrybutem *Dziejów prasy polskiej* jest szeroka baza źródeł, pozwalająca na przedstawienie omawianych zagadnień w sposób spójny i wieloaspektowy zarazem. Poszczególne tezy oparte są na bogatym i zróżnicowanym materiale źródłowym: ogłoszeniach i doniesieniach prasowych, fragmentach korespondencji, cytatach z utworów literackich. Praca zbudowana w ten sposób przekonuje pod względem merytorycznym, a jednocześnie (co docenią pewnie nie tylko studenci) charakteryzuje się 'wartką narracją'. Dydaktyczne z założenia przeznaczenie opracowania Danuty Hombek jest niewątpliwie dobrym pomysłem – skorzystają z niego studenci, wśród nich być może przyszli historycy prasy. Z drugiej strony skrypt ten uświadamia, jak bardzo potrzebne jest nowe, 'duże' opracowanie historii prasy polskiej tego okresu, zaopatrzone w aparat naukowy, indeksy osób i tytułów – czyli wszelkie narzędzia niezbędne do wykorzystania publikacji w dalszych badaniach.

⁹ Dobrze wyobrażenie o pochodzeniu i rozwoju tego gatunku prasowego w XVIII daje artykuł Holgera Böninga. Por. H. Böning, *Das Intelligenzblatt, [w:] Von Almanach bis Zeitung. Ein Handbuch der Medien in Deutschland 1700–1800*, red. E. Fischer, W. Haef, Y-G. Mix, München 1999, s. 89–104.

¹⁰ Por. J. Dygdała, *Toruńskie czasopismo „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen”*, „Zapiski Historyczne”, z. 3 (1978), s. 81.

¹¹ Por. D. Hombek, *Dzieje prasy polskiej. Wiek XVIII (do 1795)*, Kielce 2016, s. 130.

Bibliografia

- Böning H., *Das Intelligenzblatt*, [w:] *Von Almanach bis Zeitung. Ein Handbuch der Medien in Deutschland 1700–1800*, red. E. Fischer, W. Haef, Y-G. Mix, München 1999, s. 89–104.
- Dygdała J., *Toruńskie czasopismo „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen”*, „Zapiski Historyczne” z. 3 (1978), s. 67–87.
- Hombek D., *Dzieje prasy polskiej. Wiek XVIII (do 1795)*, Kielce 2016.
- Hombek D., *O potrzebie nowej bibliografii polskich gazet i czasopism XVIII wieku*, „Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy”, T. 2 (2010), s. 13–33.
- Hombek D., *Prasa i czasopisma polskie XVIII wieku w perspektywie bibliologicznej*, Kraków 2001.
- Łojek J., *Bibliografia prasy polskiej 1661–1831*, Warszawa 1965.
- Łojek J., *Prasa polska w latach 1661–1864*, Warszawa 1976.
- Salmonowicz S., *Die Zeitschriftentypen in Polen und ihre Rolle als Förderer der Aufklärung*, [w:] *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*, red. I. Fried, H. Lemberg, E. Rosenstrauch, Königsberg und Essen 1987, s. 65–90.
- Salmonowicz S., *Uwagi polemiczne o dziejach prasy polskiej w dobie przedrozbiorowej*, „Zapiski Historyczne”, z. 3 (1977), s. 107–111.

History of press in a new take (on the book titled *Dzieje prasy polskiej. Wiek XVIII* Danuty Hombek)

Abstract

Review article of the book: D. Hombek, *Dzieje prasy polskiej: wiek XVIII (do 1795 r.)*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2016, ISBN 978-83-7133-668-3, 174 p.

Keywords: Polish Press, history, 18th century

Katarzyna Chlewicka
Faculty of German Philology
Nicolaus Copernicus University in Toruń